

dan vroeger te spreken over het stakingsverschijnsel en de daarin opgetreden veranderingen. Dat er nog meer veranderd is, waaronder mentaliteit, lijkt me een andere discussie.

Bob Reinalda

R Halens, *Dolen of dwalen. Paul Robin (1837-1912). Pedagoog, anarchist, vrijmetselaar* (Brussel: VUB press, 1999, 187 blz., Bf 595/EU 14,70, ISBN 90 5487 205 5).

Paul Robin, bij het grote publiek een onbekende, komt ook in handboeken over historische pedagogiek nauwelijks aan bod. Nochtans geldt hij in die kringen als de grondlegger van de anarchistische pedagogiek en van het linkse denken over opvoeding en onderwijs. Hoewel Halens de pogingen van onder meer Nathalie Brémand en Christiane Demeulenaere-Douyère om Robin uit de vergeethoek te halen toejuicht, merkt hij in hun studies een aantal tekortkomingen op¹. De historische en pedagogische component worden onvoldoende geïntegreerd; de rol en betekenis van de vrijmetselarij in het leven van Robin worden nauwelijks behandeld en de historische personages worden te weinig geduid. Met *Dolen of dwalen* hoopt de auteur deze leemtes op te vullen. Halens behandelt achtereenvolgens de onderwijskundig-politieke activiteiten van Robin, de verspreiding van zijn gedachtegoed, zijn inzet ten voordele van geboortebeperving en vrij moederschap en zijn lidmaatschap van de loge.

In de periode 1869-1872 wijdde Robin een driedelige artikelenreeks aan de 'instruction intégrale'². Hierin stelde hij dat elk mens als individu al zijn fysieke en intellectuele capaciteiten moest kunnen ontwikkelen en tegelijk als sociaal wezen de plicht had om zijn arbeidspotentieel in te zetten voor de maatschappij. Robin legde sterk de nadruk op het rationalistische onderwijs. De leerlingen waren volledig vrij; de school moest functioneren volgens het principe van 'self governance'. Halens wijst op de invloed van onder meer De Saint-Simon, Owen, Marx, Bentham en vooral Comte op de theorie van de 'instruction intégrale'. Toen Robin in 1880 directeur werd van het weeshuis Prévost in Cempuis, greep hij die kans met beide handen aan om er zijn pedagogisch project vorm te geven. Onder druk van de omstandigheden — niet het minst het grote aantal leerlingen in de school — moest hij zijn theorieën evenwel bijsturen (een element dat Halens mijns inziens niet overtuigend weet te argumenteren). Het weeshuis kwam onder vuur te liggen van de klerikalen die vooral de coëducatie en het gebrek aan godsdienstonderricht moeilijk konden verkroppen. In 1894 leidde dit tot het ontslag van Robin. Het betekende het einde van zijn loopbaan in het onderwijs — hij legde zich voortaan toe op het verspreiden van het neomalthusiaanse gedachtegoed en werd lid van de loge — maar niet van zijn invloed op de pedagogiek. Zo toont Halens aan dat het verschil tussen de 'nieuwe schoolbeweging' en de 'instruction intégrale' niet zo groot is als vaak wordt aangenomen. In een laatste hoofdstuk komt Halens terug op de gangbare visie in pedagogische kringen dat Robin de grondlegger is van de anarchistische pedagogiek. Het is volgens hem moeilijk houdbaar Robin te zien als een 'anarchistisch' pedagoog, niet het minst omdat Robins pedagogische opvattingen niet écht emanciperend waren.

Dolen of dwalen vertelt in zekere zin meer over Halens dan over Robin. Halens is een pedagoog in hart en nieren en in dat opzicht is het te begrijpen dat de lezer vooral kennis maakt met Robins pedagogische ideeën en — op het einde van het boek — met de auteurs persoonlijke evaluatie daarvan. Halens lost zijn in de inleiding gedane belofte om ook aan Robins neomalthusiaanse opvattingen en zijn lidmaatschap van de loge aandacht te besteden maar matig in. Amper twintig bladzijden worden aan deze thema's gewijd. Halens slaagt er bijge-

volg evenmin in de gesignaleerde leemtes in het werk van Brémand en Demeulenaere-Douyère op te vullen. De historische component moet het onderspit delven ten voordele van de pedagogische en Robins 'maçonnieke' leven komt amper aan bod. Enkel aan de intentie om de historische personages te duiden wordt — in het notenapparaat — tegemoet gekomen. Het is dan ook zeer de vraag waarom Halens zich niet tot de pedagogische opvattingen van Robin heeft beperkt. Deze invalshoek had de auteur in staat gesteld de leer van de 'instruction intégrale', de betekenis ervan voor de hedendaagse pedagogiek en de band met het anarchisme — een terrein waarop Halens zich thuis voelt — duidelijker en meer gestructureerd dan nu het geval is te verwoorden.

Nele Bracke

1 N. Brémand, *Cempuis. Une expérience d'éducation libertaire à l'époque de Jules Ferry. 1880-1894* (Parijs: Ed. du Monde Libertaire, 1992). C. Demeulenaere-Douyère, *Paul Robin (1837-1912). Un militant de la liberté et du bonheur* (Parijs: Publisud, 1994).

2 Paul Robin, 'De sur l'instruction intégrale', *Revue de philosophie positive*, september-oktober 1869, juli-augustus 1870 en juli-augustus 1872.

J. F. Heijbroek, E. L. Wouthuysen, *Portret van een kunsthandel. De firma Van Wisselingh en zijn compagnons, 1838-heden* (Zwolle: Waanders uitgeverij, Amsterdam: Rijksmuseum, 1999, 327 blz., f59,90, ISBN 90 400 9318 0)

De geschiedenis van de handel in kunstvoorwerpen in Nederland is vanuit het standpunt van de geschiedenis van de commercie bezien een grote witte plek. Vanuit het standpunt van de kunstgeschiedenis bezien is deze situatie maar weinig beter. De verklaring lijkt voor de hand te liggen. Het onderzoeksterrein bevindt zich op het raakvlak van twee historische deeldisciplines. Het verlangt in feite een dubbele kennis om zich volledig waar te kunnen maken, terwijl het bovendien voor geen van beide deeldisciplines (handelsgeschiedenis en kunstgeschiedenis) snel een brandpunt van interesse zal zijn. In concreto: het is begrijpelijk dat in de handelsgeschiedenis de handel in granen en andere bulkwaren sneller veel aandacht en inspanning tot zich zal trekken dan die in een super-luxegoed als kunstvoorwerpen; in de kunstgeschiedenis zal de aandacht zich nu eenmaal veel meer richten op vraagstukken van stilistische aard, de kunstenaarsbiografie en dergelijke, meer dan op handelsgeschiedenis in kunst. Kortom, voor beide deeldisciplines bevindt het thema zich helaas in de periferie van hun traditie, en verlangt dan nog een dubbelgerichte belangstelling en kennis ook. Bovendien komt daar nog een tweede belangrijk punt bij: het bronnenmateriaal. De kunsthandel is een overwegend particulier bedrijf. De archieven van zulke kleinschalige bedrijven zijn zelden bewaard. Onderzoek verrichten naar de handel in kunst is daardoor geen eenvoudige zaak. Maar het is wel essentieel voor een goede kennis van de verspreiding/van kunst onder particulieren, voor de kennis van de (opbouw van) collecties van verzamelaars en de geschiedenis daarvan, enzovoort.

Het boek van Freek Heijbroek en Esther Wouthuysen is dan ook ten nauwste verbonden met de verwerving van het archief van de kunsthandel Van Wisselingh en Co door het Rijksbureau voor kunsthistorische documentatie (RKD) en de ongetwijfeld nauw daarmee verbonden tentoonstelling van het Rijksprentenkabinet in het Rijksmuseum 'Kunst, kennis en commercie. De kunsthandel Van Wisselingh (1838-heden)' van 3 juli tot 3 oktober 1999. Heijbroek is als conservator aan het Prentenkabinet verbonden. Esther Wouthuysen is werkzaam als free lance kunsthistorica. Dit duo heeft ook reeds in 1993 een studie uitgebracht over een andere kunst-